

Niet los te zien van de ontwikkeling van de geneeskunde bij de marine was de evolutie van het oorlogsschip. Naast de overgang van hout naar ijzer vond ook die van wind- naar stoomkracht plaats. Zo ontstonden verscheidene typen schepen; van kruisers met een centimeters dikke bepantsering tot kleine torpedobootjes waarin de bemanning ternauwernood kon staan. Deze technische ontwikkelingen brachten overigens niet alleen positieve medische veranderingen met zich mee. Dankzij de stoomvaart werd weliswaar de reistijd naar de Oost tot minder dan de helft verkort, waardoor onder de bemanning minder ziekte zoals scheurbuik voorkwam, maar door diezelfde stoom stegen de temperaturen onderin het schip tot zo'n hoogte, dat het teveel was voor het menselijk gestel. Ook ontkwam de marine niet aan het hygiënische ontwakken in de negentiende eeuw. In Nederlandse leerboeken over gezondheidsleer werden lange hoofdstukken gewijd aan de reinheid, ventilatie, vochtigheid, verlichting, latrines en slaapgelegenheden op schepen. De officier van gezondheid werd niet alleen geacht om dergelijke problemen te signaleren, hij moest ook toezien op de juiste voeding, drinkwatervoorziening en kleding aan boord.

De auteurs beschrijven de marine in de negentiende eeuw met het oog van een hedendaags medicus. De medische aspecten worden voor de leek echter interessanter doordat men handig gebruik heeft gemaakt van reisverslagen uit geneeskundige tijdschriften, rapporten aan de inspecteur van de geneeskundige dienst en Nederlandse leerboeken over gezondheidsleer. Door de 'hoofdpersonen' zoveel mogelijk zelf aan het woord te laten, roept men de sfeer van die tijd op. De verschillende korte, maar rijk geïllustreerde hoofdstukken maken de lezer dan ook nieuwsgierig naar meer. Deze studie kan daarom gezien worden als een goede basis voor verder uitgebreid onderzoek. In de inleiding geven de auteurs bijvoorbeeld aan dat er nog geen onderzoek gedaan is naar de sociologische achtergronden van het medische marinepersoneel. Omdat de namen en daden van de eerste artsen van het marinekorps veelal vergeten zijn, sluiten de auteurs het boek af met een aantal bijlagen waarin onder meer de namen van de inspecteurs, de artsen en kwekelingen en hun onderscheidingen zijn opgenomen. Het boek heeft een uitvoerig notenapparaat en een register op persoons- en scheepsnamen.

Edwin Maes

J. F. Voerman, *Verstedelijking en migratie in het Oost-Groningse veengebied 1800-1940* (Dissertatie Groningen 2001, Groninger historische reeks XXI; Assen: Van Gorcum, 2001, xxiv + 549 blz., €33,54, ISBN 90 232 3760 9).

In de tweede helft van de negentiende eeuw ontstonden in de periferie van Nederland enkele industriegebieden op basis van regionale specialisaties. In het Oost-Groningse veengebied vormden de scheepsbouw en de agro-industrie de belangrijkste stuwende industrieën, waardoor deze regio na de Randstad enige tijd het tweede industriële centrum van Nederland werd. In zijn proefschrift analyseert Jan Voerman de invloed van de economische ontwikkeling op het Oost-Groningse veengebied vanuit het perspectief van verstedelijking, waarbij hij vragen formuleert als: Welke effecten had de industrialisatie op het ruimtelijk patroon van verzorgingskernen? Waren er bepaalde bedrijfstakken die in de economische ontwikkeling voorop liepen en zijn er beroepsgroepen die daardoor op de inkomensladder stegen? De morfologische veranderingen in de verzorgingskernen en migratie vormen eveneens aandachtspunten.

Een belangrijk analyse-instrument van Voerman is de structuuranalyse. In de periode 1815 tot 1910 zijn om de twintig jaar de op dat moment in de gemeente wonende personen allemaal

of steekproefsgewijs in een databestand opgeslagen, waarmee een dwarsdoorsnede van de bevolking in een aantal steekjaren is verkregen. Door deze bestanden te koppelen aan gegevens over onder andere inkomens en migratie kan de ontwikkeling van de sociale en economische structuur geanalyseerd worden. De hoofdstukken 2, 3 en 4 zijn voor een groot deel gebaseerd op de beroepsgegevens uit de structuuranalyse, aangevuld met bedrijfsgegevens. Door deze informatie te verbinden aan drie fasen van economische ontwikkeling, kan Voerman een beeld van de verstedelijking van het gebied geven.

In de fase voor de industrialisatie (1800-1855) stimuleerden met name de zeescheepvaart, de scheepsbouw en de landbouw de economische groei, waarbij Winschoten — vanouds geen veenkolonie — zich wist te profileren als belangrijkste verzorgende kern. De tweede fase (1855-1900) kenmerkte zich door de opkomst van de agro-industrie. De strokartonindustrie vestigde zich maar gedeeltelijk in de woonkernen, de aardappelmeelfabrieken zochten juist de periferie op. Het Oost-Groningse veengebied werd daardoor een industrieel gebied, zonder industriële kern. Concentratie van verzorgende functies vond daarom maar beperkt plaats, het meeste nog in Winschoten en Veendam. Typerend voor de derde fase (1900-1940) was de 'deglomeratie' van de industrie. Het centrum van de scheepsbouw verschoof naar het uiterste noordwesten, onder de rook van de stad Groningen en de nieuwe coöperatieve aardappelmeelfabrieken zochten in toenemende mate een plek dicht bij de aardappelvelden. Als gevolg daarvan ontwikkelde alleen Veendam zich van veenkolonie tot stad met een verzorgende regionale functie, al bleef Winschoten het belangrijkste verzorgende centrum. De hoofdstukken 2 tot en met 4 vormen de hoofdmoot van het boek, die zich kenmerken door een beschrijvend karakter en soms hoge detail- en cijferdichtheid. Voermans heldere betoogtrant en het effectieve gebruik van kaarten zorgen er echter voor dat de lezer zijn uiteenzettingen gemakkelijk kan volgen.

In hoofdstuk 5 bespreekt de auteur de vraag of industriële ontwikkeling en de versterking van de centrale functies in de kernen van het veengebied ook gevolgen had voor de sociale structuur. In de belangrijkste kernen zorgde de verstedelijking voor de opkomst van nieuwe beroepen — fabrikanten, rijke kooplieden, en beoefenaren van vrije beroepen — die een positie in de inkomensopstap verwierven. De hoofdstukken 6 en 7 schetsen de bevolkingsontwikkeling en de migratie. De industrialisatie zorgde niet voor een grote toestroom van grote groepen arbeiders. De groeiende industrie wist slechts een gedeelte van de uitstoot uit de agrarische sector op te vangen. De Oost-Groningse veengebieden hadden eigenlijk alleen aantrekkingskracht op personen die werkten in de verzorgende en dienstverlenende sector. Wel trad er een verandering op in het migratiepatroon. De stad Groningen, die in de negentiende eeuw een poortfunctie vervulde naar het nationale migratiecircuit verloor deze positie, omdat steden als Veendam en Winschoten aansluiting vonden op het nationale migratienetwerk.

In het slothoofdstuk concludeert Voerman dat de verstedelijking in het Oost-Groningse veengebied anders verliep dan in andere regio's. In industrialiserende regio's als Twente en Limburg bedreigden nieuwe kernen het traditionele regionale hoofdcentrum, in Oost-Groningen gebeurde dat niet. Geen van de groeikernen wist de stad Groningen naar de kroon te steken. Dat betekende niet dat er niets veranderde. Enkele kernen wisten zich tot stad op te werken en werden het centrum van een eigen verzorgingsgebied. Na 1900 wisten zij, buiten de stad Groningen om, aansluiting te vinden op het nationale stedennetwerk, maar bleven tegelijkertijd onderdeel van een regio waar de stad Groningen aan de top van de hiërarchie bleef staan.

Voerman heeft een gedegen studie geschreven, gebaseerd op een duidelijke vraagstelling, een grondig en veelomvattend bronnenonderzoek en een doorzichtig en consistent betoog. Op zijn conclusies valt dan ook weinig af te dingen. Een punt van kritiek is de theoretische inbedding.

Voerman poogt zijn vraagstelling te ontwikkelen vanuit een beschouwing over de industrialisatie en economische eenwording van Nederland, de regionale geschiedschrijving en theorieën over verstedelijking en stadsgeschiedenis. Dat hij daarmee heeft geworsteld blijkt als nieuwe dynamischer concepten in de regionale geografie aan de orde komen. De auteur blijft vasthouden aan het meer statische regiobegrip dat H. J. Keuning in de jaren dertig ontwikkelde. Hij belooft wel de mogelijke consequenties van een dynamischer blik op regiovorming aan het eind van zijn betoog te behandelen, maar deze bespreking heb ik niet kunnen vinden.

Dat Voerman zich strikt aan zijn vraagstelling heeft gehouden, is de helderheid van zijn betoog zeker ten goede gekomen, maar soms heeft hij zich te veel beperkingen opgelegd. Zo gaat hij niet in discussie met andere auteurs die de economische ontwikkeling van deze regio hebben geanalyseerd. Hij gaat niet inhoudelijk in op de stuwende rol die Keuning in zijn studie *De Groninger veenkoloniën* (1933) toedichtte aan de landbouw en vereningen en de daaruit voortkomende agro-industrie. Evenmin geeft hij zijn mening over de enclave-these die J. J. van der Werf poneerde in zijn *Industrie en regio* (1989), hoewel de auteur met de schat aan opgediepte gegevens een bijdrage had kunnen leveren aan de verdere analyse van de economische ontwikkelingen in dit veengebied. Dit neemt niet weg dat Voerman een belangrijke bijdrage heeft geleverd aan de geschiedschrijving van het Oost-Groningse veengebied, die ook voor iedereen die zich bezighoudt met de bestudering van industrialisatie en verstedelijking belangwekkend is.

R. E. van der Woude

Th. von der Dunk, *Alleen op de wereld. De Nederlandse worsteling met zichzelf, God en Europa* (Amsterdam: Van Gennep, 2001, 285 blz., € 16,-, ISBN 90 5515 3117).

Alleen op de wereld is een verzameling van dertien (opnieuw bewerkte) artikelen van de hand van Thomas von der Dunk die oorspronkelijk tussen 1997 en 2001 verschenen in tijdschriften, opiniebladen en kranten. De auteur geeft in de inleiding weer wat volgens hem de zeer diverse stukken bindt. 'In vrijwel alle dertien bijdragen keert... steeds als een soort van rode draad het min of meer afwijkende van Nederland terug in zijn kijk op de wereld, op Europa en God en daarmee ook op zichzelf.' (17) Hierop volgen bespiegelingen over de Europese grenzen en identiteit, de val van de muur en de gevolgen daarvan, de voorwaarden voor de Turkse toetreding tot de EU en de politieke verhoudingen in Israël. In heldere analyses laat Von der Dunk zien langs welke lijnen belangrijke ontwikkelingen in de Europese- en wereldpolitiek zijn verlopen en geeft vervolgens verschillende scenario's voor de toekomst weer. Hierbij moet worden aangetekend dat de 'Nederlandse worsteling' in het eerste deel van de bundel grotendeels ontbreekt. Dat wordt daarna ruimschoots goedge maakt in artikelen over de Nederlandse reacties op deze internationale ontwikkelingen, het gestuntel rondom humanitaire interventies en het kortzichtige beleid van vaderlandse politici. Door bundeling van deze verschillende artikelen worden de grote dramatische gebeurtenissen op het wereldtoneel als het ware gecontrasteerd met het amateurtoneel van de Nederlandse politiek. Von der Dunk stoort zich vooral aan de inconsequente wijze waarop Nederlandse politici denken en handelen, en verwijt hen gebrek aan visie. 'Wie als historicus drie eeuwen Nederlandse wereldpolitiek in drie woorden moet samenvatten komt dan ook uit op: drie eeuwen naïviteit.' (135)

Naast het signaleren van een Nederlandse 'afwijking' waagt de auteur zich aan een historische verklaring hiervoor. De bekende zaken passeren de revue: Nederland was een republiek